

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 904:930.2:003.072(477.51)

Святослав Подлевський

●

ЕПІГРАФІЧНІ ЗНАХІДКИ В МИХАЙЛІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ З ОСТРА

Стаття присвячена знахідці давньоруських надписів на стінах Михайлівської церкви в Острі (Юр'євій божниці) та їхньому епіграфічному аналізу.

Ключові слова: епіграфіка, Давньоруська доба, давньоруські графіті, Юр'єва божниця.

Михайлівській церкві в Острі присвячено чимало наукових досліджень. Вони розпочалися ще в ХІХ ст. і були сконцентровані переважно на архітектурі храму та фресковому живописі [1, с. 105-106]. Останніми в цьому плані можна назвати праці Ю. О. Коренюка та В. Д. Сараб'янова [2; 3; 4]. Вони ґрунтовно описують нинішній стан храму і оцінюють як його збереженість, так і цінність пам'ятки. Втім, дане дослідження має дещо інші пріоритети. До його здійснення спонукала гіпотеза, згідно з якою у Михайлівській церкві, де вціліли значні за площею ділянки давньоруського тиньку, збереглися і тогочасні графіті. Однак до сьогодні їхня наявність не відзначалася науковцями. З огляду на це, у липні 2016 року автором цієї статті було здійснено комплексний огляд та фотофіксацію Михайлівської церкви в Острі. У ході цих робіт на давньоруському тиньку вдалося виявити графіті, які можна віднести до періоду ХІІ–ХV ст. Користуючись нагодою, автор висловлює подяку за допомогу в здійсненні даної роботи директору Остерського краєзнавчого музею А. П. Мисливцю, реставратору НАІЗ «Чернігів Стародавній» Р. М. Боголюбу, магістранту Інституту історії, етнології та правознавства ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка А. Є. Гомону. Автор також висловлює подяку Т. А. Бобровському та Т. В. Рождественській за поради та змістовні консультації, отримані в ході здійснення палеографічного аналізу.

Під Михайлівською церквою розуміється лише її збережена вівтарна частина або апсида. Храм датується кінцем ХІ – першою половиною ХІІ ст. і відноситься до переяславської будівельної школи [2].

Його будівництво пов'язується з заснуванням «городка на Острі» і приписується діяльності Володимира Мономаха. Нині пам'ятка перебуває в аварійному стані, але мова про це піде пізніше.

Самих графіті на стінах Михайлівської церкви дуже багато. Однак у переважній більшості вони є продуктом відносно недавнього часу. Майже вся площа давньоруських фресок укрита нашаруваннями надписів з ХІХ по ХХІ ст. на висоту до 2,5 метра. Більшість з них датовані, завдяки чому вдалося встановити їхні хронологічні рамки (ХІХ – початок ХХ ст.). Деякі з надписів 2000-х років траплялося знаходити і на висоті до 3-х метрів. Однак у двох місцях, на висоті 45–50 см від підлоги, вдалося знайти середньовічні графіті (рис. 1). Вони знаходяться на південній та північній

© Подлевський Святослав Володимирович – аспірант навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, старший лаборант Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

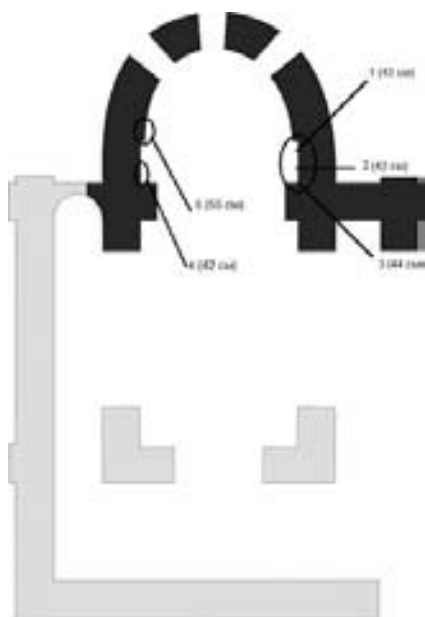

Рис. 1. Розташування графіті в Юр'євій божниці

Рис. 2. Графіті №1

стінах апсиди, і їх умовно можна поділити на дві групи: надписи і молитовні зарубки. На південній стіні було знайдено три надписи і три ряди зарубок. На північній є тільки два графіті. Їх збереженість обумовлюється дуже низьким розміщенням від нинішньої підлоги, що, можливо, і зберегло їх від руйнування пізнішими «авторами».

Серед надписів на південній стіні особливу увагу привертає перший і найбільший з усіх (рис. 2). Він знаходиться на висоті 43 см від сучасної підлоги. З технічних причин сфотографувати надпис повністю не вдалося, тому фотофіксація відбувалася блоками. Підсвічування здійснювалося ліхтарем знизу-справа. При інших ракурсах освітлення надпис або деформувався, зливаючись з тінями, або повністю зникав. Незважаючи на пошкодження та нашарування нерозчищеного тиньку, в ньому можна виділити 10 рядків.

ТРЪ ЛЕТЪНО
 С(ОУЩИ) БЦИМЛЕ
 КЪМЪПИ(І)
 ТА(Є)М(Ъ)
 М ... Р ...
 ОУТ(Ъ або Ъ) РЖ(В-?)А ...
 Ф(або Т) ... (ДА) ...
 І(Ъ А)
 С (?) ХЪ ..(І)
 Т (Ъ) О ...

Утім, графіті має значні пошкодження, що робить інтерпретацію приблизною. Наприклад, можлива й інша транскрипція:

ТРЪ(Е або Ъ)ЛЕТЪНО
 С(У)ЩИ БЦИ МЛЕ
 КЪМЪ ПИ(І-?)
 ТАЄМ(ЪИ) ...
 М ... Р ...
 ОУТ(Ъ або Ъ) РЖ(В-?)А ...
 Т(або Г) ... ДА ...
 ...
 С ... ХЪ ...
 Т ... КО ...

У будь-якому випадку в цілому зміст тексту є досить зрозумілим. Основна його суть – у перших чотирьох рядках. Даний надпис, імовірно, є фрагментом молитви

чи акафіста і приблизно читається як: «Троелетно Сущей Богородицы млеко питаемый... Рождества (?)...».

Перший рядок складає одне слово – це похідна від прикметника середнього роду **трѣлѣтъный, трилѣтъный** (трирічний, три літа триваючий) [5, с. 998]. У даному випадку слово має форму **трѣлѣтъно** (трирічно). Т. В. Рождественська підтверджує таке визначення, відмічаючи, що в надпису є графічні заміни: **ѣ – и, е – ѣ**, що характерно для т. зв. побутової системи письма. Варто також відзначити, що дві літери **ѣ (ерь)** можуть бути літерами **ь (ерь)**. Остання, в деяких випадках, повторювала написання **ь (ерь)** і мала покриття над стовбуром.

Дещо проблематичним здається виділення в другому рядку скорочення **с(ущ)и бци** (сущої Богородиці), враховуючи сильне пошкодження на його початку. Можна припустити, що в другій графемі **сущи** була лігатура **оу**. Тоді слово мало б повну і правильну форму – **соущи** (істинна). В загальному контексті надпису таке прочитання є досить ймовірне. Враховуючи, що до літери **р** є значні пошкодження, було запропоноване альтернативне тлумачення слова як **(т)роици**.

Наступна фраза **млекѣмъ пи(і)таемъ** з переносами закінчується на четвертому рядку. У першому слові **млекѣмъ** (похідне від **млеко** – молоко) остання літера може бути **ь (ерь)**. Скоріш за все, тут мала місце заміна **е – ѣ, ѣ** після **к** замість **о**. Друге слово **пи(і)таемъ**, вірогідно, походить від **питѣние** (їжа, годування, те, що дає силу). У словнику І. І. Срезневського до цього слова є гарний приклад: «**Млѣкомъ питѣеть, чюдо страшно, жизни нашаѣ питѣния**» [6, с. 944].

Наступні рядки, з 5-го по 10-й, сильно ушкоджені тріщинами та закриті нашаруваннями більш пізнього тиньку. В них можна лише визначити межі рядків та виокремити окремі літери. Шостий рядок починається діграфою **оу т(?)**. Припустимо, що це закінчення слова з попереднього рядку. Саме по собі сполучення **оу** має значний діапазон значень: тепер, тоді, при, біля, в [5, с. 1106–1108]. Останні літери у даному рядку це **рж(в)а**. Така комбінація є, скоріш за все, скороченням слова **рожьство** (народження, Різдво), як наприклад: «**Ѣ Ржьтва Гна...**» (від Різдва Господнього) [5, с. 145–146]. Останні чотири рядки мають лише поодинокі літери, що через пошкодження не вдається виділити в слова.

Палеографія графіті в цілому відповідає графіці написання XII ст.:

<i>Літера з ознакою</i>	<i>Дата</i>	<i>Примітка</i>
А випукла з гострим верхом	1100 – 1450	
А з петлею з двома зламами	(1025 – 1260) – 1400	Ознака непевна, лише в одній з трьох літер
А з покриттям	(1025 – 1280) – 1320	
А з нижньою засічкою	1025 – (1160 – 1380) – 1450	Ознака непевна, лише в одній з трьох літер
А з подовженою спинкою	(1025 – 1200)/(1410 – 1450)	
Б з округлою петлею	1025 – 1120	Ознака непевна
Д подібне до А	1100 – 1200	
Є нахилена праворуч	(1025 – 1120) – 1240) – 1380	Ознака непевна
Є з відворотом ліворуч зверху	1025 – 1280	
Ж у вигляді «неповного жука»	(1025 – 1260) – 1450	
И з короткою верхньою засічкою	(1025 – 1400) – 1450	Ознака непевна, лише в одній з трьох літер
Л з покриттям зверху	(1025 – 1280) – 1360	
М з верхніми засічками	(1025 – 1280) – 1450	

<i>Літера з ознакою</i>	<i>Дата</i>	<i>Примітка</i>
М з петлею з двома зламами	1340 – 1450	Виключення
Р пряма з округлою петлею	(1025 – 1320) – 1360	Ознака лише в одній з трьох літер
Р з петлею кутом догори	(1025 – 1280) – 1380	Ознака лише в одній з трьох літер
Р з петлею кутом уперед	1140 – 1450	Ознака лише в одній з трьох літер
Р цілком у рядку	1025 – (1120 – 1320) – 1410	
Т з нижньою засічкою	1025 – (1120 – 1400) – 1450	Ознака лише в одній з трьох літер
У з фігурним завершенням спинки	1025 – (1180 – 1300) – 1450	Ознака непевна
Х цілком у рядку	1100 – (1140 – 1300) – 1450	
Підсумок	1100 – (1140 – 1200)	

Варто додати щодо діграфи **ОУ**. Її начертання в даному випадку відповідає періоду 1025–1160 за такими ознаками: **О** і **У** не зближені, графема літери **О** є звичайною [7, с. 190].

Наступне друге графіті на південній стіні включає поминальний надпис та хрест у колі (рис. 3). Надпис представляє класичну формулу (**Господи помози**) і в даному випадку може бути скороченням або недописаним молитовним зверненням. Транскрипція надпису: **ГИ ПО(М)**. Над скороченням **ГИ** можна побачити лінії, що можуть бути залишками титла. Поряд з ним є пошкодження, схоже до виносного **Д**. Наступне слово має деяку хаотичність написання і в ньому можна лише умовно виділити графеми літер. Єдиною чіткою літерою є перше **П**, далі можна виділити **О** та **М**. Літера **М** має деяку схожість до **Ж**. Якщо припустити таку варіацію, то тоді невизначені графеми в середині слова можуть бути лігатурами і надпис читається як **ГИ ПОМОЖ**. Однак заміна **помози** на **поможи** в давньоруських графіті не простежується.

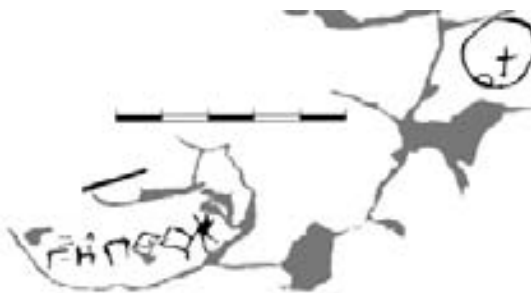

Рис. 3. Графіті №2

Палеографія визначається у двох хронологічних проміжках: друга половина XII – перша чверть XIII ст. або друга половина XIV – середина XV ст.

<i>Літера з ознакою</i>	<i>Дата</i>	<i>Примітка</i>
Г без бокової засічки	1025 – (1140 – 1220) – 1450	
О шириною як И або Н	1160 – (1360 – 1450)	
Підсумок	(1160 – 1220) – (1360 – 1450)	

У разі інтерпретації останньої літери як **Ж**, вона підходить під зіркоподібний тип в чотири замахи, що визначається в межах XIV–XV ст. [7, с.165]. Тоді ймовірно, що могла відбутися заміна літературного слова на певну діалектичну форму **поможи**.

Хрест у круглій рамці знаходиться дещо осторонь від надпису. Він може бути як пов'язаним з ним, так і самостійною символічною молитвою.

Трете графіті з південної стіни, судячи з усього, є фрагментом тексту, що не зберігся (рис. 4). Це перший рядок, одне речення, що можна тлумачити як:

ВО СЕРЕДОУ Н(або К)ОВ(ОУ). Вірогідне прочитання: «**Во середу нову (?)**...». Можливо, це – фрагмент пам'ятного запису, однак релігійна інтерпретація також

не виключена. У праці І. І. Срезневського є зразок вживання подібного обороту: «**Потъщитесь вы на середу принести исправлениа ваша**» (Поспішіть ви в середу принести виправлення ваші) [5, с. 338]. Палеографічно графіті було визначено в межах другої чверті XI – першої чверті XIII ст., з ймовірним уточненням дати: друга – третя чверті XII ст.

Рис. 4. Графіті №3

Літера з ознакою	Дата	Примітка
В з перелом поза мачтою	(1025 – 1340) – 1400	
В з нижньою петлею кутом уперед	1025 – 1160	Ознака в одній з двох літер
Д з покриттям зверху	(1025 – 1280) – 1360	
Є правонаклонна	(1025 – 1120) – 1240) – 1380	Ознака в одній з двох літер
ОУ зі зменшеним О	(1025 – 1200) – 1220	
Р з петлею кутом догори	(1025 – 1280) – 1380	
Р з виступом зверху	1025 – 1280	
Р з маленькою голівкою	(1025 – 1200) – 1240	
Р широка й відкрита з заломом	1120 – 1280	Ознака непевна
Підсумок	1025 – (1120 – 1160) – 1220	

Рис. 5. Графіті №4

Останні два графіті написані на північній стіні. Четверте, по загальній нумерації, є початком недописаної фрази чи самостійним словом (рис. 5). Транскрипція слова може бути така: **ПОНЄ(ВА)**. Запропоноване тлумачення надпису: «**Понєва(?)**» (гіпотетично – іменник, можливо, у значенні церковна завіса, плащаниця тощо), в якому остання графема є лігатурою **(ВА)**, що не суперечить

датуванню графіті. Втім, вихідне слово «**понава**» хоч і пишеться через **малий юс**, але І. І. Срезневський наводить варіанти написання через **Є**.

Характерно, що у деяких київських написах заміна **малого юса** на **Є** (та навпаки) фіксується для XIII ст.

Можна також припустити, що остання літера могла бути **Д**, тоді графіті інтерпретується як **понед(ельник?)**. Автор статті схиляється більше до тлумачення графіті як «**понева**», з уточненням, що слово **понева** має також значення «з тих пір як» [6, с.1179].

Це здається більш вірогідним в контексті інших написів у Михайлівській церкві. Палеографічно графіті слід визначити у межах першої чверті XII – кінця XIV ст.

Літера з ознакою	Дата	Примітка
А випукла з гострим верхом	1100 – 1450	Ознака непевна
В з нижньою косою до мачти	(1140 – 1380) – 1450	Ознака непевна

<i>Літера з ознакою</i>	<i>Дата</i>	<i>Примітка</i>
В з нижньою петлею кутом уперед	1025 – 1160	Ознака непевна
Н з короткими нижніми засічками	1025 – 1400	
П з нижніми засічками	(1120 – 1380) – 1410	
Підсумок	(1120 – 1380) – 1400	

П'яте графіті з північної стіни є останнім зі знайдених (рис. 6). Незважаючи на значні тріщини, що частково перекривають графеми надпису, тут можна виділити 6 чітких літер. Транскрипція слова може бути така: **ВОСЕРЄ**. З огляду на це, графіті було прочитано як: «**Во сере(ду)**» (недописаний пам'ятний запис). Палеографічно воно датується у межах другої половини XII – початку XIII ст.

<i>Літера з ознакою</i>	<i>Дата</i>	<i>Примітка</i>
В з нижньою петлею кутом уперед	1025 – 1160	Ознака непевна
В з виступом угорі	(1025 – 1200) – 1280	
Є з язичком донизу	(1100 – 1400) – 1450	
Р криволінійна, з петлею кутом донизу	1160 – (1240 – 1450)	
Р з відкритою петлею, що не звужується	1025 – 1220	
Підсумок	(1160 – 1200) – 1220	

У разі подібної інтерпретації постає питання про зв'язок цього графіті з третім. Якщо прийняти беззаперечно написання **В** з нижньою петлею кутом уперед, дата напису визначалася би у межах 1140–1180 рр. Між іншим, початок напису схожий на третє графіті, що приблизно того ж часу. Не виключено, що в обох написах йшлося про одну подію, що відбулася «во середу».

На початку статті вже згадувалося про місцезнаходження виявлених графіті всього за 45–50 см від сучасної підлоги. У той же час в більшості давньоруських пам'яток найнижчі графіті знаходяться на висоті близько 100 см, тобто приблизно на висоті очей людини, яка стоїть навколішки. Напевно, таким є і рівень графіті Остерської божниці від первинної долівки, перекритої в наш час більш пізніми нашаруваннями. Серед іншого, це дозволяє припустити, що ретельне дослідження церкви може відкрити фрагменти фрески, що збереглися на її стінах нижче нинішнього рівня підлоги.

У цілому дані знахідки лише підтверджують перспективність пошуків графіті навіть у давно відомих науковцям пам'ятках. При цьому нововиявлені написи можуть бути досить численними. Так, окрім проаналізованих 5 графіті (XII–XV ст.), в Михайлівській церкві існує значний пласт пізніших надписів, що ще потребують окремого дослідження.

Знайдені надписи в Михайлівській церкві з Остра є важливим доповненням до давньоруської епіграфічної спадщини України. Подальші дослідження цієї пам'ятки можуть відкрити нові надписи і доповнити вже знайдені. Однак знахідка цих графіті також піднімає ряд важливих питань. Таких як: дійсний стан збереження пам'яток архітектури в Україні і їх фахового дослідження на предмет наявності непомічених раніше деталей тощо.

Окреме питання – стан самої пам'ятки, збереженої до сьогодні апсиди храму та її фресок. На липень 2016 року в середині апсиди було зафіксоване осипання

Рис. 6. Графіті №5

давнього тиньку із залишками давнього живопису. Крім того, в храмі почали проводити періодичні богослужіння, що завдає окремої шкоди мікроклімату апсиди. Реставраційні докладки північної стіни руйнуються, південний контрфорс поступово з'їжджає зі схилом в урвище. Як відомо, реставрація фресок та залишків храму відбувалася в останній раз ще в радянські часи, сьогодні він потребує термінового здійснення принаймні відповідних протиаварійних заходів.

1. Гейда О. С. Церкви Остра у XVI–XIX ст. / Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.) / НКПІКЗ. – К., 2016 р. – С. 102–106

2. Коренюк Ю. О. Фрески кінця XI ст. церкви Михаїла в Острі. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/korenjuk/oster.html>

3. Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, І-90 ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; ред. т.: Л. Ганзенко, Р. Забашта, Т. Трегубова, Ю. Коренюк. – К., 2010. – Т. 2 : Мистецтво середніх віків. – С. 611–612.

4. История русского искусства. В 22 томах. Том 1. Искусство Киевской Руси IX – первой четверти XII века. – М.: Северный паломник, 2007. – С. 489–490

5. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Том третий. – СПб., 1912. – 1684 с.

6. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Том второй. – СПб., 1902. – 1802 с.

7. Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.) Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. Том X. – М., 2000. – 430 с.

Стаття посвящена находке древнерусских надписей на стенах Михайловской церкви (Юрьева божница) из города Остра и их эпиграфическому анализу.

Ключевые слова: *эпиграфика, Древнерусская эпоха, древнерусские граффити, Юрьева Божница.*

This article is devoted to the discovery of ancient Rus inscriptions on the walls of St. Michael's Church (Yurieva boznica) from city Oster, and it's of epigraphical analysis.

Keywords: *epigraphic, Ancient Rus era, Ancient Rus graffiti, Yurieva boznica (shrine).*

